

Van het dubbeltje en het kwartje

De relatie tussen milieu, onderwijs, partnerkeuze, beroep en gezinsinkomen

In het liberale en sociaal-democratische denken over de totstandkoming van een rechtvaardige samenleving speelt het onderwijs een belangrijke rol. Het onderwijs heeft mede tot doel de ongelijke kansen die samenhangen met afkomst en ouderlijk milieu gelijk te trekken. In hoeverre het onderwijs gelijkere kansen kan bewerkstelligen en in hoeverre daar reeds in geslaagd is, zijn vragen waarop de onderwijssociologie een verantwoord antwoord probeert te vinden, o.a. door het verband vast te stellen tussen ouderlijk milieu, leerprestaties en inkomensverschillen. In dit artikel wordt verslag gedaan van nieuw onderzoek naar deze relatie. De auteurs concluderen dat het onderwijs schakel is in de overdracht van ongelijkheid van de ene generatie aan de volgende.

Onderwijsvernieuwing zou wel tot gelijkere kansen kunnen bijdragen, maar de beïnvloedingsmogelijkheden van het onderwijs moeten toch niet worden overschat.

DR. J. DRONKERS – DRS. B.F.M. BAKKER*

In 1972 concludeerden Jencks e.a. dat ouderlijk milieu, cognitieve vaardigheden, genoten onderwijs en beroepsprestige samen weinig van de verschillen in inkomen verklaren 1). Deze studie markeerde de omslag die in het begin van de jaren zeventig binnen de onderwijssociologie plaatsvond. Voorheen was men optimistisch over de mogelijkheden om via het onderwijs ongelijke levenskansen te beïnvloeden. Dit maakte plaats voor een algemeen pessimisme met betrekking tot die mogelijkheden. Het boek van Jencks e.a. kreeg grote bekendheid in Amerika en Europa. Het werd en wordt door zeer verschillende partijen en discussianten aangehaald om hun positie te rechtvaardigen, hoewel het reeds lang door andere studies van o.a. Jencks zelf is achterhaald 2).

Dit verschijnsel deed zich ook in Nederland voor. De conclusies van Jencks e.a. werden met name in het debat rond de *Contourennota* gebruikt als argument om de daarin voorgestelde onderwijshervormingen af te wijzen. Omdat deze omslag in het begin van de jaren zeventig ook het onderzoek voor een deel verlamde, heeft het geruime tijd geduurd voordat een Nederlandse analogie van Jencks studie verscheen. In 1978 concludeerden Dronkers en De Jong dat de conclusies van Jencks niet eenvoudig generaliseerd kunnen worden naar de Nederlandse samenleving 3). Kon Jencks 19% van de variantie in inkomen verklaren, Dronkers en De Jong kwamen tot 64%. Ook de totale directe en indirecte invloed van het behaalde onderwijsniveau op beroepspositie en inkomen lag voor Nederlandse mannen hoger dan voor Amerikaanse mannen.

De Leeuw merkt terecht op dat er veel methodologische bezwaren ingebracht kunnen worden tegen het onderzoek van Jencks en dat van Dronkers en De Jong, die de wetenschappelijke waarde dubieus maken 4). Jencks beantwoordde deze en andere kritiek door in 1979 *Who gets ahead?* te publiceren, waarin betere gegevens en methoden gebruikt werden. In een terugblik op de studie in 1972 concludeerde hij dat de eerdere schattingen van effecten en verklaarde varianties enigszins te laag waren.

Een Nederlands antwoord op de methodologische bezwaren tegen het onderzoek van Jencks en dat van Dronkers en De Jong werd door Dronkers en Bakker gegeven 5). Hoewel deze studie een beperkte generaliseerbaarheid had door het geringe aantal respondenten, conclu-

deerden Dronkers en Bakker dat de samenhangen zoveel hoger waren dan bij Jencks dat zijn conclusies voor Nederland niet geldig waren. Door deze hogere samenhangen verklaarden Dronkers en Bakker aanzienlijk meer variantie in het gezinsinkomen (70% bij mannen). Dit vloeide echter voort uit de toevoeging van kenmerken van de huwelijkspartner aan het analysemodel, zoals haar onderwijsniveau, het al dan niet werken door de partner en het aantal uren dat de partner werkte. Een belangrijke overweging om deze partnerkenmerken aan het analysemodel toe te voegen was dat beide partners beroepsarbeid verrichten: de man bijna altijd buiten het gezin op basis van een arbeidscontract of voor eigen rekening, de vrouw dikwijls uitsluitend binnen het gezin. Beiden verrichten echter beroepsarbeid nodig voor het verwerven van een gezinsinkomen 6).

Onlangs zijn er nieuwe longitudinale school- en be-

* De auteurs waren ten tijde van dit onderzoek werkzaam bij de Stichting Interuniversitair Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek. De eerstgenoemde is thans universitair hoofddocent in de onderwijssociologie aan de Katholieke Universiteit Brabant, de tweede werkt thans op het CBS. Dit artikel is een samenvatting van een paper gepresenteerd op het NSAV-jubileumcongres/Vlaams-Nederlandse studiedagen voor sociologen en antropologen, 3 en 4 april 1986. Het uitgebreide paper is te verkrijgen bij de Vakgroep Sociologie KBV, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg. De auteurs danken Joop Hartog voor de bereidwilligheid waarmee hij de gegevens ter beschikking stelde, Gerard Pfann voor zijn hulp bij het wegwijs worden in het materiaal en het SISWO-bestuur voor de computertijd.

1) C. Jencks e.a., *Inequality, a reassessment of the effect of family and schooling in America*, New York, 1972, blz. 226.

2) Ch. Jencks e.a., *Who gets ahead? The determinants of economic success in America*, New York, 1979.

3) J. Dronkers en U. de Jong, Jencks en Fägerlind op zijn Hollands – een aanzet tot de studie van de relaties tussen milieu, intelligentie, onderwijs, beroep en inkomen, *Sociologische Gids*, jg. 25, 1978, blz. 4-30.

4) J. de Leeuw, De politieke relevantie van correlaties, *Sociologische Gids*, jg. 25, 1978, blz. 31-39.

5) J. Dronkers en B. Bakker, *Leren maakt het leven rijker; ouderlijk milieu, genoten onderwijs, de verdere levensloop en de hoogte van het netto-gezinsinkomen*, *Intermediair*, jg. 17, 1981, nr. 19, blz. 57-65.

6) A. Oakley, *Sociology of housework*, Londen, 1970.

roepsloopbaangegevens beschikbaar gekomen die geschikt zijn voor een methodologisch meer verantwoorde herhaling van Jencks: het z.g. Matthijssen-Sonnemansschort 7). In 1983 werden opnieuw de leerlingen onderzocht die in 1952 de zesde klas van de lagere scholen in Noord-Brabant bezochten en waarvan de gegevens eerder door Matthijssen en Sonnemans in hun studie waren gebruikt 8). Over de leerlingen uit dit cohort, die in 1983 ruim 43 jaar oud waren, is voldoende bekend om de studie van Jencks en Dronkers en De Jong te herhalen en de aanvullingen van Dronkers en Bakker op hun waarde te toetsen.

Het doel van dit artikel is tweeledig. Ten eerste worden nieuwe berekeningen met het model van Jencks gepresenteerd, nu echter met betere gegevens. Ten tweede worden de berekeningen herhaald met een uitbreiding van dit basismodel met enkele gegevens omtrent het ouderlijk milieu en de partner en haar werk, in de hoop op deze wijze een vollediger beeld te krijgen van de inkomensverwerking van huishoudens.

De onderzoekspopulatie

Zoals vermeld, wordt in dit artikel het Matthijssen-Sonnemanscohort gebruikt. In 1952 werden bij 5.823 leerlingen uit de zesde klas van het gewoon lager onderwijs schoolvorderingen- en intelligentietoetsen afgenomen, terwijl de schoolhoofden informatie leverden over de school en het ouderlijk milieu van de leerlingen. In de periode van 1957 tot 1959 werd bij twee subcategorieën een vervolgonderzoek ingesteld onder leerlingen die hoger dan gemiddeld scoorden op de gesommeerde schoolvorderingstoetsen, en zonen afkomstig uit boeren- en arbeidersmilieus. Van hen is informatie verzameld over de verdere schoolloopbaan en over enkele nog niet eerder vastgestelde kenmerken van het ouderlijk milieu. In 1983 is opnieuw een vervolgonderzoek uitgevoerd, onder de 82% van de oorspronkelijke leerlingen waarvan het actuele adres kon worden vastgesteld. In dit vervolgonderzoek werden de school- en beroepsloopbaan, enige kenmerken van de partner en het huidige inkomen vastgesteld.

Omdat uitsluitend bij de mannen, na een eerste schriftelijke benadering, een mondelinge na-enquête werd georganiseerd, is de response voor mannen aanzienlijk hoger dan voor vrouwen. Dit was voor ons reden om de analyses in deze fase van ons onderzoek te beperken tot de mannen. Omdat het analysemodel zou worden uitgebreid met kenmerken van de partner, werden alleenstaanden niet in dit onderzoek betrokken. Verder zijn uitsluitend die personen geselecteerd waarvan het onderwijsniveau van beide ouders bekend was. Omdat deze categorie personen enigszins selectief was, zijn hun gegevens zodanig herwogen dat de oorspronkelijke verdeling binnen de mannelijke populatie uit 1983 wat betreft het beroep van de vader en de schoolprestaties van de zoon opnieuw aanwezig was voor de mannelijke leerlingen, geboren rond 1940, in 1952 woonachtig in Noord-Brabant, voor zover zij op ongeveer 43-jarige leeftijd een partner hadden en in Nederland woonden 9).

De verwerving van het gezinsinkomen

Het structurele model van Jencks en Dronkers en De Jong is het uitgangspunt voor de analyses die in deze paragraaf worden gepresenteerd. In het model zijn de volgende kenmerken opgenomen: beroep van de vader, onderwijs van de vader, leerprestaties van de zoon op 11- en 20-jarige leeftijd, onderwijsniveau van de zoon, beroepsniveau zoon en de natuurlijke logaritme van het netto gezinsinkomen van de zoon.

Ten opzichte van Jencks en Dronkers en De Jong zijn drie wijzigingen in het model aangebracht. Ten eerste ontbreekt in de Noordbrabantse gegevens een leerprestatie-

meting op 20-jarige leeftijd. Dit kenmerk is daarom uit het model verwijderd. Ten tweede is het 'beroep vader' niet opgevat als een interval-variabele. Uit een test op lineariteit bleek dat dit kenmerk niet lineair samenhangt met de overige in het model opgenomen kenmerken. Het is daarom als een dummy-variabele opgenomen, waarbij de categorie 'vader hogere employés' als referentiecategorie dient. Ten derde is analoog aan Dronkers en Bakker het gezinsinkomen in plaats van het individuele inkomen als afhankelijke variabele opgenomen.

Met behulp van LISREL V is een model gevonden dat goed bij de gegevens past (chi-kwadraat is 60 bij 11 vrijheidsgraden) 10). De bijbehorende parameters zijn weergegeven in tabel 1. In tabel 2 zijn de totale directe en indirecte effecten opgenomen zoals die uit tabel 1 kunnen worden afgeleid. Ten einde deze resultaten in een breder perspectief te plaatsen, zijn deze vergeleken met de oorspronkelijke analyse van Jencks, gebaseerd op de waargenomen correlaties voor blanke, niet-agrarische mannen in de Verenigde Staten, en de resultaten van Dronkers en De Jong voor Nederlandse mannen van 41 tot 50 jaar.

Onze resultaten met de Noordbrabantse data voor gehuwde mannen van ongeveer 43 jaar wijken sterk af van die van Dronkers en De Jong. Zij vonden relatief sterke effecten op 'beroepsniveau zoon' en 'gezinsinkomen'. Blijkbaar waren de correlaties die Dronkers en De Jong gebruikten niet allemaal correct. Gezien de dubieuze bronnen die zij gebruikten om hun correlatiematrix op te bouwen is dat niet verwonderlijk. Wel betekent dit dat het nu gepubliceerde resultaat dat van Dronkers en De Jong ongedig heeft gemaakt.

De resultaten van gehuwde Noordbrabantse mannen van ongeveer 43 jaar wijken echter ook af van die van Jencks. In plaats van slechts 19% van de variantie in inkomen te verklaren zoals Jencks deed, wordt in onze studie 30% van de variantie verklaard (echter met de logaritme van gezinsinkomen in plaats van met de normale individuele inkomens). Andere verschillen tussen Jencks' resultaat en dat van ons liggen bij de sterkere effecten van 'leerprestaties van zoon' en 'onderwijsniveau vader' op het latere gezinsinkomen.

Een andere conclusie die afwijkt van de eerdere studies is dat de directe effecten van het beroepsniveau van de vader op de verschillende afhankelijke variabelen steeds wisselend zijn toe te schrijven aan de effecten van bepaalde categorieën. Bij de leerprestaties van de zoon zijn het vooral zonen van boeren of tuinders, van arbeiders en van lagere employés die slechtere test scores behalen in vergelijking met zonen van de overige beroepscategorieën. Zonen van arbeiders, van middenstanders, van lagere employés en van overigen halen lagere onderwijsniveaus. Bij het beroepsniveau van de zoon halen alleen zonen van arbeiders een lager niveau dan de anderen. Bij gezinsinkomen verwerven vooral zonen van arbeiders en lagere employés minder gezinsinkomen. Hieruit blijkt duidelijk dat het beroepsniveau van de vader in de verschillende fasen van de school- en beroepsloopbaan van de zoon een verschillende betekenis heeft. Echter, ook blijkt dat in *alle* fasen zonen van arbeiders een extra achterstand oplopen in vergelijking met zonen van alle andere beroepsbeoefenaren.

De totale achterstand die zonen van die verschillende beroepscategorieën in de verschillende fasen van hun onderwijs- en beroepsloopbaan oplopen, blijkt het duidelijk uit tabel 2, waarin de totale effecten van de onafhan-

7) M.A.J.M. Matthijssen en G.J.M. Sonnemans, *Schoolkeuze en schoolsucces bij vmo en ulo in Noord Brabant, Zwijssen, Tilburg, 1983.*

8) J. Hartog en K. Molenaar, *Arbeidsmarkt en beloningsstructuur*, NPAO-publikatie nr. 13, 's-Gravenhage, 1983, blz. 31-39.

9) Zie voor verdere details J. Hartog en G. Pfann, *Vervolgonderzoek Noord-Brabantse zesde klassers*, Amsterdam, 1985 en J. Dronkers en B. Bakker, *Milieu, onderwijs, huwelijk, beroep en gezinsinkomen; een replicatie en uitbreiding*, Paper NSAV-jubileumcongres/Vlaams-Nederlandse studiedagen, Amsterdam, 1986.

10) W. Saris en H. Stronkhorst, *Causal modelling in nonexperimental research; an introduction to the LISREL approach*, Amsterdam, 1984.

Kenmerken van de partner

Tabel 1. De gestandaardiseerde effecten in het basismodel ter verklaring van verschillen in gezinsinkomen van gehuwde mannen van ongeveer 43 jaar uit het Noordbrabantse cohort

	Leerprestaties zoon	Onderwijsniveau zoon	Beroepsniveau zoon	Gezinsinkomen zoon
Vader arbeider	-0,21	-0,32	-0,14	-0,16
Vader boer of tuinder	-0,52	-0,11	-0,12	-0,12
Vader overig	0,01	-0,13	-0,06	-0,05
Vader middenstand	0,01	-0,17	-0,02	-0,10
Vader lagere employé	-0,19	-0,15	-0,05	-0,13
Vader middelbaar employé	0,11	-0,06	-0,05	0,00
Onderwijsniveau vader	0,15	0,20	-	0,17
Leerprestaties zoon		0,46	0,16	0,19
Onderwijsniveau zoon			0,46	-
Beroepsniveau zoon				0,30
Verklaarde variantie	0,31	0,36	0,35	0,30

Tabel 2. De totale gestandaardiseerde effecten in het basismodel ter verklaring van verschillen in gezinsinkomen a)

	Leerprestaties zoon	Onderwijsniveau zoon	Beroepsniveau zoon	Gezinsinkomen zoon
Vader arbeider	-0,21	-0,41	-0,37	-0,31
Vader boer of tuinder	-0,52	-0,35	-0,36	-0,33
Vader overig	0,01	-0,12	-0,11	-0,08
Vader middenstand	0,01	-0,16	-0,09	-0,13
Vader lagere employé	-0,19	-0,24	-0,19	-0,22
Vader middelbaar employé	0,11	-0,01	-0,04	0,01
Onderwijsniveau vader	0,15	0,27	0,15	0,24
Leerprestaties zoon		0,46	0,47	0,38
Onderwijsniveau zoon			0,46	0,14
Beroepsniveau zoon				0,30

a) Totale effecten zijn de som van de directe effecten en de indirecte effecten. Het directe effect is het effect van een onafhankelijke variabele op een afhankelijke variabele, gecontroleerd voor de schijnrelaties met een derde variabele (tabel 1). Het indirecte effect is het effect dat een onafhankelijke variabele via intermediaire variabelen op de afhankelijke variabele heeft. B.v. het onderwijsniveau van de vader heeft via de intermediaire variabele leerprestaties zoon een indirect effect op het onderwijsniveau van de zoon ($0,15 \times 0,46 = 0,07$). Het totale effect van de variabele onderwijsniveau van de vader is de optelsom van dit indirecte effect en het directe effect ($0,07 + 0,20 = 0,27$). Zo kan men voor alle onafhankelijke variabelen de totale effecten op de afhankelijke variabelen berekenen. Indien er geen intermediaire variabelen bestaan is het totale effect gelijk aan het directe effect.

kelijke variabelen op de afhankelijke zijn weergegeven. Zonen van arbeiders en van boeren en tuinders lopen gedurende deze loopbaan langzamerhand de grootste achterstand op in vergelijking met zonen van vaders met hogere beroepen. Zonen van lagere employés hebben in het begin ongeveer de helft van deze achterstand op zonen van vaders uit de hogere beroepen, maar hun achterstand in gezinsinkomen neemt nog verder toe. Zonen van middenstanders en van overige beroepsbeoefenaren hebben ten opzichte van zonen van vaders met de hogere beroepen ongeveer een kwart van de maximale achterstand, terwijl zonen van middelbare employés nauwelijks enige achterstand oplopen. Deze directe en indirecte effecten van het beroep van de vader laten derhalve duidelijk zien dat de verschillen in ouderlijk milieu heel lang doorwerken in de beroepsloopbaan van kinderen.

Uit tabel 1 blijkt ten slotte ook dat directe effecten van het beroep van de vader op de latere beroepsloopbaan in feite alleen bestaan bij zonen van arbeiders (zowel beroepsniveau als gezinsinkomen) en bij zonen van lagere employés (gezinsinkomen). Het onderwijsniveau van de vader heeft daarentegen gedurende alle fasen van de beroepsloopbaan van de zoon een direct effect, dat bovendien nog groter is dan dat van zijn beroep. Dit suggereert dat de onderwijsdimensie van het ouderlijk milieu bij de overdracht van ongelijkheden tussen generaties belangrijker is dan de beroepsdimensie.

Dronkers en Bakker toonden eerder aan dat het toevoegen van kenmerken van de partner in belangrijke mate bijdraagt aan de verklaring van verschillen in gezinsinkomen (11). Het simpele model dat in de vorige paragraaf werd gebruikt, wordt daarom overeenkomstig onze eerdere voorstellen uitgebreid met het onderwijsniveau van de partner, het al dan niet verrichten van betaalde beroepsarbeid en het aantal uren dat de partner werkt. Daarnaast zijn meer indicatoren voor het ouderlijk milieu opgenomen, omdat dikwijls blijkt dat het beroep en het onderwijsniveau van de vader als enige indicatoren niet voldoende. Daarom zijn naast het beroep van de vader ook het inkomen van de ouders en het onderwijsniveau van de moeder opgenomen. Zo kunnen twee dimensies in het ouderlijk milieu worden onderscheiden: een economische dimensie gebaseerd op het beroep van de vader en het inkomen van de ouders en een culturele dimensie geïndiceerd door het gevolgde onderwijs van de vader en de moeder. Met behulp van LISREL V is een model gevonden dat goed bij de gegevens past (chi-kwadraat 143 bij 62 vrijheidsgraden). In tabel 3 zijn de resultaten van de parameterschattingen op basis van dit model, en in tabel 4 de totale directe en indirecte effecten van de onafhankelijke op de afhankelijke variabelen weergegeven.

Een aantal resultaten verkregen met dit uitgebreide model valt op in vergelijking met het beperkte model. De verklaarde variantie van de afhankelijke variabelen neemt, ondanks de toevoeging van meer onafhankelijke variabelen, niet toe. Dit betekent dat door de toevoeging van deze nieuwe variabelen geen geheel nieuwe ongelijkheidsbeïnvloedende factoren aan het simpeler model zijn toegevoegd. In het beste geval nuanceert en specificeert deze toevoeging de reeds met het simpeler model gevonden relaties. Uitzondering is de verklaring van het gezinsinkomen. De toename in verklaarde variantie vloeit voort uit de toevoeging van de variabele 'het verrichten van betaalde beroepsarbeid door partner', een resultaat dat niet erg verbazingwekkend is.

Toch heeft de toevoeging van nieuwe onafhankelijke variabelen bepaalde veranderingen in de gestandaardiseerde effecten tot gevolg. Met name de directe en indirecte effecten van het beroepsniveau van de vader zijn drastisch verminderd. Enerzijds is dit terug te voeren op de toevoeging van het onderwijsniveau van de moeder en het inkomen van de ouders. Deze verlagen het effect van het beroepsniveau van de vader. Men ziet dit duidelijk bij de leerprestaties en het onderwijsniveau van de zoon. Anderzijds is de verkleining van het effect van het beroepsniveau van de vader toe te schrijven aan de toevoeging van de kenmerken van de partner van de zoon. Het onderwijsniveau van deze partner is, evenals het onderwijsniveau van de zoon, afhankelijk van het ouderlijk milieu van de zoon, zowel wat betreft de beroeps- als van de onderwijsdimensie. Deze partnervariabele lijkt vervolgens een aantal van de ouderlijk-milieu-effecten (en met name die van de beroepsdimensie) naar zich toe te trekken. De beroepsaspecten van het ouderlijk milieu hebben dus geen direct effect meer op de verdere beroepsloopbaan. De onderwijsdimensie van het ouderlijk milieu lijkt, ondanks de toevoeging van de kenmerken van de partner, wel zijn effecten te behouden, zowel op de school- als op de beroepsloopbaan. Opnieuw is dit een onderstreping van het grotere belang van de onderwijsdimensie bij de overdracht van ongelijkheden tussen generaties in vergelijking met de beroepsdimensie van ouderlijke milieus.

Twee andere aspecten van het ouderlijk milieu zijn in dit uitgebreide model van belang. Allereerst zijn de effecten van het onderwijsniveau van de moeder duidelijk aanwezig. De belangrijkste vinden wij in de onderwijsloopbaan van de zoon en met name bij de leerprestaties. Het onderwijsniveau van de moeder is van gelijk belang voor de schoolloopbaan van de zoon als het onderwijsniveau van

Tabel 3. De gestandaardiseerde effecten in het uitgebreide model ter verklaring van verschillen in gezinsinkomen van gehuwde mannen van ongeveer 43 jaar uit het Noordbrabantse cohort

	Leerprestatie zoon	Onderwijs- niveau zoon	Onderwijs- niveau partner	Verrichten arbeid partner	Aantal uren arbeid partner	Beroepsniveau zoon	Gezinsinkomen zoon
Vader arbeider	-0,16	-0,24	-	-	-	-	-
Vader boer of tuinder	-0,47	-0,05	-	-	-	-	-
Vader overig	0,03	-0,10	-	-	-	-	-
Vader middenstand	0,05	-0,12	-	-	-	-	-
Vader lagere employé	-0,15	-0,10	-	-	-	-	-
Vader middelbaar employé	0,15	-0,02	-	-	-	-	-
Onderwijsniveau vader	0,10	0,17	0,21	-	-	-	0,18
Onderwijsniveau moeder	0,10	0,09	-	-	-	-	-
Inkomensniveau ouders	-	0,45	0,09	0,08	0,13	0,05	-
Leerprestaties zoon	-	-	0,12	-	-	0,16	0,17
Onderwijsniveau zoon	-	-	0,37	-0,08	-0,08	0,42	0,08
Onderwijsniveau partner	-	-	-	0,16	-	0,11	-
Verrichten arbeid partner	-	-	-	-	-	0,10	0,29
Aantal uren arbeid partner	-	-	-	-	-	-	-
Beroepsniveau zoon	-	-	-	-	-	-	0,24
Gezinsinkomen zoon	-	-	-	-	-	-	-
Verklaarde variantie	0,32	0,36	0,35	0,03	0,02	0,37	0,37

Tabel 4. De totale gestandaardiseerde effecten in het uitgebreide model ter verklaring van verschillen in gezinsinkomen a)

	Leerprestatie zoon	Onderwijs- niveau zoon	Onderwijs- niveau partner	Verrichten arbeid partner	Aantal uren arbeid partner	Beroepsniveau zoon	Gezinsinkomen zoon
Vader arbeider	-0,16	-0,13	-0,13	0,00	0,03	-0,17	-0,09
Vader boer of tuinder	-0,47	-0,26	-0,15	0,00	0,02	-0,20	-0,15
Vader overig	0,03	-0,09	-0,03	0,00	0,01	-0,04	-0,01
Vader middenstand	0,05	-0,10	-0,03	0,00	0,01	-0,04	-0,01
Vader lagere employé	-0,15	-0,17	-0,08	0,00	0,01	-0,10	-0,06
Vader middelbaar employé	0,15	0,05	0,03	0,00	0,00	0,05	0,04
Onderwijsniveau vader	0,10	0,22	0,31	0,03	-0,02	0,14	0,26
Onderwijsniveau moeder	0,10	0,13	0,06	0,01	0,00	0,08	0,05
Inkomensniveau ouders	-	-	0,09	0,09	0,13	0,07	0,04
Leerprestaties zoon	-	0,45	0,36	0,01	-0,05	0,48	0,30
Onderwijsniveau zoon	-	-	0,37	-0,02	-0,08	0,45	0,19
Onderwijsniveau partner	-	-	-	0,16	-	0,12	0,08
Verrichten arbeid partner	-	-	-	-	-	0,10	0,32
Aantal uren arbeid partner	-	-	-	-	-	-	-
Beroepsniveau zoon	-	-	-	-	-	-	0,24
Gezinsinkomen zoon	-	-	-	-	-	-	-

a) zie noot bij tabel 2.

de vader. Gedurende de beroepsloopbaan blijkt het onderwijsniveau van de moeder niet langer van belang, terwijl dat van de vader de partnerkeuze en het gezinsinkomen van de zoon beïnvloedt. Dit gevonden verschil tussen de vaders en moeders kan veroorzaakt worden doordat gedurende de jaren veertig en vijftig de scheiding tussen de gezinsfeer (waarin de moeders domineerden) en de 'publieke' sfeer (waarin de vaders opereerden) nogal scherp was, waarbij weinig grensoverschrijdingen werden toegestaan. In een dergelijke situatie kan het eigen effect van kenmerken van de moeder op de loopbaan van de kinderen buiten het gezin niet groot zijn. Dit kan wellicht in de huidige situatie anders zijn, waarbij de scheiding tussen beide sferen minder scherp samenvalt met de posities van de vader en de moeder. Ten tweede is het interessant op te merken dat het inkomensniveau van de ouders niet van invloed is op de schoolloopbaan, maar wel op de beroepsloopbaan van de zoon en zijn partner. Dit suggereert dat in het algemeen de inkomensverschillen niet via het onderwijs worden doorgegeven aan de kinderen, maar uitsluitend daarna. Ter nuancering van dit resultaat zij nog opgemerkt dat het totale effect van het inkomensniveau van de ouders op het gezinsinkomen van de zoon vele malen geringer is dan dat van de leerprestaties van de zoon, het verrichten van betaalde beroepsarbeid door de partner, het onderwijsniveau van de vader, het beroepsniveau van de zoon en het onderwijsniveau van de zoon. De middelen van het ouderlijk milieu worden weliswaar buiten het onderwijs om aan een volgende generatie overgedragen, maar de betekenis van het onderwijs blijkt belangrijker voor de hoogte van het gezinsinkomen dan de financiële middelen van de ouders. Het lijkt voor het eigen gezinsinkomen beter om hoog opgeleide dan rijke ouders te hebben.

De toevoeging van kenmerken van de partner aan het model legt ook enige nieuwe facetten bloot. Het blijkt dat het onderwijsniveau van de partner direct bijdraagt aan het beroepsniveau van de man. Het onderwijsniveau van de partner draagt bovendien, via haar mogelijkheden om op ongeveer 40-jarige leeftijd betaalde beroepsarbeid te verrichten, ook nog bij aan het gezinsinkomen. Daarbij moet echter worden aangetekend dat de veronderstelde richting van het gevonden verband niet dwingend uit het model voortvloeit. Het is zeer wel mogelijk dat het beroepsniveau van de man ook van invloed is op het onderwijsniveau van diens partner door selectieve partnerkeuze. Hetzelfde geldt voor de richting van het veronderstelde effect van het werken van de partner op het beroepsniveau van de man. Deze alternatieven zijn mogelijk door de gebrekige theoretische onderbouwing van het gebruikte model en een gebrek aan variabelen om alternatieve redeneringen gelijktijdig te onderzoeken.

Op grond van onze resultaten kan wel de omvang van de bijdrage van de kenmerken van de partner aan het gezinsinkomen worden geschat, onafhankelijk van de overige variabelen in het model. Indien een partner lager beroepsonderwijs heeft gevolgd in plaats van alleen lager onderwijs, is het gezinsinkomen f. 812 per jaar hoger. Bij algemeen vormend onderwijs (eerste trap) is dit verschil f. 1.645, bij middelbaar beroepsonderwijs f. 2.500, bij algemeen vormend onderwijs (tweede trap) f. 3.378, bij hoger beroepsonderwijs is dit f. 4.278 en bij academisch onderwijs f. 5.202.

De totale effecten van het onderwijsniveau van de partner zijn ongeveer even groot als van de kenmerken 'vader arbeider' en 'vader boer of tuinder' en zijn groter dan van het inkomensniveau van de ouders. De selectieve partner-

keuze (hier zichtbaar gemaakt met het onderwijsniveau en de effecten van het ouderlijk milieu daarop) draagt dus minstens even sterk bij aan de overdracht van ongelijkheid van de ene op de volgende generatie als het verschil in financiële armlag in het ouderlijk gezin of het beroepsniveau van de vader. Dit wijst erop dat de ongelijkheidsoverdracht langs moeilijk door het beleid te beïnvloeden processen plaatsvindt.

Dit laatste wordt ondersteund door de resultaten uit de laatste twee kolommen van tabel 4. De leerprestaties van de zoon op 11-jarige leeftijd blijken op het werken van de partner na het grootste effect te hebben op zijn beroepsniveau en gezinsinkomen op ongeveer 43-jarige leeftijd. Met andere woorden: de verschillen die aan het eind van de lagere school aanwezig waren, blijken grote effecten op de verdere levensloop te hebben. Dit effect is zelfs groter dan dat van het bereikte onderwijs- en beroepsniveau. Het is dus onjuist te suggereren dat deze verschillen in leerprestaties aan het eind van het lager onderwijs irrelevant zijn voor de verdere levensloop of dat hun betekenis gemakkelijk gewijzigd kan worden door hervormingen in het voortgezet of tertiair onderwijs. Tegelijkertijd laten onze resultaten zien dat leerprestatieverschillen in het lager onderwijs een potentieel veel vruchtbaarder terrein voor bestrijding van ongelijke kansen is dan vele andere, waaraan evenwel meer aandacht wordt besteed (b.v. inkomensniveau van de ouders).

Ten slotte benadrukken de hier gepresenteerde resultaten nogmaals de niet te verwaarlozen rol die niet-economische factoren en processen spelen bij de verwerving van het gezinsinkomen. Men kan met enige moeite volhouden dat de variabelen 'beroepsniveau zoon', 'verrichten betaalde beroepsarbeid door partner', 'onderwijsniveau zoon' en 'leerprestaties zoon' indicatoren zijn van iemands vermogen om productieve arbeid te verrichten en dus middelen zijn om een hoog beroepsniveau en gezinsinkomen te verwerven. In dat geval moet men wel een ruimhartige interpretatie aan de 'human capital'-theorie aanhouden. De variabelen onderwijsniveau van de partner, het onderwijsniveau van vader en het inkomensniveau van de ouders zijn echter zeker geen indicatoren voor iemands vermogen tot het verrichten van productieve arbeid. Hun bijdragen aan het verwerven van een hoog beroepsniveau en gezinsinkomen wijzen dan ook veel meer op het bestaan van niet-economische processen en markten, zoals een cultureel-kapitaalmarkt (geïndiceerd door onderwijs), een huwelijksmarkt en de invloed van het huishouden als eenheid van sociaal handelen (inkomensniveau ouders en partnerkeuze).

Dit resultaat betekent echter niet dat de 'human capital'-theorie achterhaald zou zijn, zoals sommige onderwijssociologen wel eens hebben beweerd (12). Hoogstens laat ons resultaat zien dat deze theorie onvoldoende rekening houdt met andere, niet-economische processen en factoren waardoor een samenhang ontstaat tussen ouderlijk milieu, onderwijs, beroep en inkomen.

Conclusie

Uit dit onderzoek blijkt nogmaals duidelijk dat de kenmerken van de Amerikaanse samenleving zoals Jencks die vond, niet gegeneraliseerd mogen worden. In onze studie verklaren ouderlijk milieu, leerprestaties, bereikt onderwijs- en beroepsniveau ongeveer een derde van de variantie in gezinsinkomen. Dat is ongeveer het dubbele van Jencks' resultaat. De herhaling van Dronkers en De Jong is door deze analyse echter ook ongeldig geworden. Het is duidelijk geworden dat de kwaliteit van de toen beschikbare gegevens slecht was, zodat zij tot gedeeltelijk onjuiste resultaten kwamen. De uitbreiding van het basismodel met kenmerken van de partner en onderwijsniveau van de moeder en inkomen van de ouders leidden tot een nadere specificatie van de ongelijkheidsoverdracht tussen generaties.

Op goede empirische gronden kan men betogen dat on-

gelijkheden tussen ouders en hun kinderen die veroorzaakt of manifest worden door het volgen van onderwijs, de belangrijkste grondslag vormen voor ongelijke beroepsloopbanen en gezinsinkomens. De ongelijkheden die doorgegeven worden, lijken derhalve meer gebaseerd op onderwijskwalificaties als een moderne vorm van produktiemiddelen dan op de oude klasseverhoudingen, gebaseerd op financieel kapitaal en loonafhankelijkheid. Indien dit juist is moet de rol van het onderwijs voor de vormgeving van de moderne samenleving geherwaardeerd worden. Het onderwijs is dan niet meer slechts een van de maatschappelijke structuren die bijdragen aan de instandhouding of vermindering van de min of meer fundamentele ongelijkheden die uit de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid voortvloeien. Het onderwijs is in dat geval uitgegroeid tot de schepper van een nieuwe fundamentele ongelijkheid, nl. de toegang tot de kwalificaties die het individu nodig heeft om zich in de samenleving te handhaven en die een samenleving nodig heeft om internationaal bij te blijven.

Hiermee is uiteraard niet gezegd dat alle ongelijkheid door het onderwijs wordt bepaald. Allereerst blijkt uit het nog grote onverklaarde deel van de variantie van de afhankelijke variabelen dat vele andere niet in de analyse betrokken processen en variabelen die niet direct met het onderwijs samenhangen, verantwoordelijk kunnen zijn voor de bestaande verschillen in leerprestaties, onderwijsniveaus, partnerkenmerken, beroepsniveaus en gezinsinkomens. Ten tweede spelen in de overdracht van ongelijkheid diverse factoren en processen een rol die niet binnen het onderwijs zijn gesitueerd. Zo is er de gezinsocialisatie, waarbij kenmerken van beide ouders een rol spelen, en waarin de voorwaarden gecreëerd worden voor het leveren van leerprestaties. Zo is er de selectieve partnerkeuze, die over het algemeen buiten het onderwijs plaatsvindt, maar waarbij het onderwijs deel uitmaakt van het kader waarbinnen men zijn partner vindt. Zo is er het netwerk van relaties in allerlei maatschappelijke sectoren die een familie op grond van haar sociale en culturele kapitaal (geïndiceerd door het onderwijsniveau van de ouders) opbouwt en waarmee de beroepsloopbaan en het gezinsinkomen van de zoon beïnvloed kan worden. Al deze factoren en processen hangen dus wel samen met bepaalde kenmerken van het onderwijs, maar spelen zich niet af binnen de muren van het schoolgebouw en zijn moeilijk beïnvloedbaar door het beleid door middel van onderwijswetgeving.

Zo kunnen wij deze periode van onvoldoende gefundeerd publiek pessimisme over de mogelijkheden om via het onderwijs ongelijke levenskansen te beïnvloeden, die in 1972 begon met Jencks, afsluiten met een realistischer en beter empirisch gefundeerd inzicht. Het onderwijs speelt een belangrijke rol bij de overdracht van ongelijkheden van de ene generatie op de volgende; ja, misschien is het zelfs het centrale mechanisme. Als dat zo is, kan een succesvolle onderwijsvernieuwing een goed middel zijn voor het bestrijden of het vergroten van ongelijke levenskansen. Deze onderwijsvernieuwing zou zich met name moeten concentreren op het basisonderwijs, omdat een belangrijk deel van de ongelijke levenskansen reeds op 12-jarige leeftijd lijkt vast te liggen.

Tegelijkertijd weten wij nu beter dan aan het begin van deze pessimistische periode dat het naïeve model van de relaties tussen onderwijs, arbeid en ongelijke levenskansen, gebaseerd op een te simpele interpretatie van de 'human capital'-theorie (13) en op een veronderstelde grote stuurbaarheid van deze relaties via onderwijswetgeving, onjuist is. Juist allerlei moeilijk manipuleerbare processen zoals gezinsocialisatie, partnerkeuze en netwerken van relaties spelen een rol bij het ontstaan van de relaties tussen onderwijs en levenskansen. Wij staan pas aan het be-

12) A. Wesselingh (red.), *School en ongelijkheid*, Nijmegen, 1979, blz. 55.

13) J.J. van Hoof en J. Dronkers, *Onderwijs en arbeidsmarkt*, Deventer, 1980.